

MUTARRIZIYNING «MISBOH FI AN-NAHV» ASARI: TEKSTOLOGIK
TADQIQ VA LISONIY IXTISOR METODOLOGIYASI

Esonqulov Inoyatullo Abdusamin o'g'li

TDSHU magistranti

Annotatsiya. Ushbu maqola Xorazm filologiya maktabining yirik vakili Abul Fath al-Mutarriziyning "Misboh fi an-nahv" asarini matnshunoslik (tekstologik) va qiyosiy lingvistika nuqtai nazaridan tadqiq etadi. Maqolada asarning jahon fondlaridagi qo'lyozmalari va unga yozilgan sharhlar silsilasi tahlil qilinib, Al-Mutarriziyning Abdulqohir al-Jurjoniy asarlarini ("Al-Avomil al-mi'a", "Al-Jumal", "At-Tatimma") qanday qilib yagona pedagogik qolipga solgani – "lisoniy ixtisor" (matnni qisqartirish va ixchamlashtirish) metodologiyasi arabcha matniy dalillar asosida isbotlangan.

Kalit so'zlar: Al-Mutarriziy, "Misboh fi an-nahv", lisoniy ixtisor, matnshunoslik, tekstologiya, Abdulqohir al-Jurjoniy, qo'lyozma, qiyosiy tahlil, arab grammatikasi.

ТРУД АЛЬ-МУТАРРИЗИ «АЛЬ-МИСБАХ ФИ АН-НАХВ»:
ТЕКСТОЛОГИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ И МЕТОДОЛОГИЯ
ЯЗЫКОВОГО СОКРАЩЕНИЯ

Эсонкулов Иноятулло Абдусамин огли

Магистрант ТГУВ

Аннотация: В данной статье с точки зрения источниковедения (текстологии) и сравнительной лингвистики исследуется труд «Аль-Мисбах фи ан-нахв» видного представителя Хорезмской филологической школы Абуль-Фатха аль-Мутарризи. В статье анализируются рукописи и комментарии к произведению из мировых фондов, а также на основе арабских текстовых данных доказывается методология «языкового сокращения» (ихтисар), с помощью которой Аль-Мутарризи объединил труды Абдулкахира аль-Джурджани («Аль-Авамил аль-ми'я», «Аль-Джумаль», «Ат-Татимма») в единую, удобную для заучивания педагогическую форму.

Ключевые слова: Аль-Мутарризи, «Аль-Мисбах фи ан-нахв», языковое сокращение (ихтисар), источниковедение, текстология, Абдулкахир аль-Джурджани, рукопись, сравнительный анализ, арабская грамматика.

THE WORK "AL-MISBAH FI AN-NAHW" BY AL-MUTARRIZI:
TEXTOLOGICAL RESEARCH AND METHODOLOGY OF LINGUISTIC
ABRIDGEMENT

Esonqulov Inoyatullo Abdusamin o'g'li

Abstract: *This article explores the work "Al-Misbah fi an-nahw" by Abul Fath al-Mutarrizi, a prominent representative of the Khorezm philological school, from the perspective of source studies (textology) and comparative linguistics. The article analyzes the manuscripts and commentaries of the work from world repositories, and based on Arabic textual evidence, proves the methodology of "linguistic abridgement" (ikhtisar) by which Al-Mutarrizi integrated the works of Abdulqahir al-Jurjani ("Al-Awamil al-mi'a", "Al-Jumal", "At-Tatimma") into a single, cohesive pedagogical framework.*

Keywords: *Al-Mutarrizi, "Al-Misbah fi an-nahw", linguistic abridgement (ikhtisar), source studies, textology, Abdulqahir al-Jurjani, manuscript, comparative analysis, Arabic grammar.*

KIRISH. O'rta asrlar Islom sivilizatsiyasi, xususan, XII-XIII asrlardagi Xorazm ilmiy muhiti arab tilshunosligi rivojida oltin davr hisoblanadi. Bu davrning eng yorqin namoyandalaridan biri, "Xalifatu-z-Zamaxshariy" (Zamaxshariyning davomchisi) unvoniga sazovor bo'lgan Abul Fath Burhoniddin Nosir ibn Abdussayyid al-Mutarriziy al-Xorazmiydir (1143/44-1213). Allomaning qalamiga mansub bo'lgan "Misboh fi an-nahv" ("Nahv ilmi chirog'i") asari asrlar davomida Movarounnahr, Xuroson, Markaziy Osiyo va Usmoniylar imperiyasi madrasalarida arab tili grammatikasini o'rgatish bo'yicha eng nufuzli va asosiy darsliklardan biri bo'lib xizmat qilgan.

Manbalarda qayd etilishicha, Al-Mutarriziy ushbu asarni o'zining o'g'li Jamoliddin Aliga arab tilini oson, tizimli va tushunarli ravishda o'rgatish maqsadida didaktik qo'llanma sifatida yozgan. Ammo "Misboh" asari yo'qdan bor qilingan yoki mustaqil ravishda noldan yozilgan asar emasdi. U mashhur tilshunos olim Abdulqohir al-Jurjoniyning arab grammatikasiga oid uchta yirik asari — "Al-Avomil al-mi'a", "Al-Jumal fi-n-nahv" va "At-Tatimma fi-n-nahv" asarlarining mantiqiy va lisoniy jihatdan qisqartirilgan, ya'ni "ixtisor" qilingan (kompilyatsiya qilingan) mukammal shakli hisoblanadi.

"Misboh fi an-nahv" asari o'rta asrlar va undan keyingi davr ilmiy doiralarda ulkan qiziqish uyg'otgan bo'lib, unga turli olimlar tomonidan ellikka yaqin sharhlar va hoshiyalar yozilgan. Shunga qaramay, uzoq vaqt davomida asarning sof matnshunoslik (tekstologik) xususiyatlari hamda uning asl manbalaridan aynan qanday uslubda ixtisor qilinganligi akademik doiralarda yetarlicha va chuqur qiyosiy tadqiq etilmagan edi. Al-Mutarriziyning murakkab va yirik jildlardan iborat grammatik qoidalarni yagona, ixcham pedagogik qolipga solishdagi "lisoniy ixtisor" mahorati bugungi kunda matnshunoslik va qiyosiy tilshunoslikning muhim obyekti hisoblanadi. Shu sababli, asarning xalqaro fondlarda saqlanayotgan qo'lyozma nusxalarini tekstologik tahlil qilish va uning Al-Jurjoniyni asarlari bilan qiyosiy-strukturaviy mutanosibligini o'rganish ushbu tadqiqotning ilmiy dolzarbligini belgilab beradi.

Mazkur tadqiqotning **obyekti** sifatida Al-Mutarriziyning "Misboh fi an-nahv" asari hamda uning jahon kutubxonalarida saqlanayotgan qadimiy qo'lyozma nusxalari,

shuningdek, asarning manbaviy va nazariy asosi bo'lib xizmat qilgan Abdulqohir al-Jurjoniyni "Al-Avomil al-mi'a", "Al-Jumal" va "At-Tatimma" asarlari olingan.

Tadqiqot jarayonida sof akademik va filologik **metodlardan** (Metodologiya) qat'iy foydalanildi. Xususan:

1. **Tekstologik (matnshunoslik) metod:** Asarning turli davrlarga oid qo'lyozma nusxalarini o'rganish va haqiqiylikni tekshirishda qo'llanildi. Bu o'rinda, asosan Buyuk Britaniyaning Durham universiteti tadqiqotchisi Muhammad Afzal Obidning asar qo'lyozmalari ustida olib borgan fundamental izlanishlariga tayanildi. Olim o'zining doktorlik dissertatsiyasida asarning dunyo fondlaridagi 31 ta nusxasini aniqlagan va tahlilga tortgan. Ulardan eng ishonchli va qadimiylari (masalan, Britaniya kutubxonasida saqlanayotgan hijriy 932-yilga oid OR/5795/2 raqamli nusxa va boshqalar) asosida matni tahqiq (tanqidiy o'rganish) qilgan,.

2. **Qiyosiy-komparativ (tarixiy-qiyosiy) metod:** "Ixtisor" qonuniyatlarini amaliy ochib berish uchun Al-Mutarriziy matni bevosita Al-Jurjoniyni matnlari bilan yonma-yon qo'yilib qiyoslandi. O'rta asrlar islom sharqi ta'lim tizimida "ixtisor" shunchaki qisqartirish emas, balki g'oyat nozik pedagogik va lisoniy san'at sanalgan. Lisoniy ixtisor (muxtasar qilish) jarayonida muallif matndagi keraksiz tushuntirishlar, uzun tafsilotlar va ixtilofli tortishuvlarni chiqarib tashlaydi, biroq asosiy ma'no, maqsad va grammatik qoidalarni buzmaganda, eng ixcham va tushunarli ifodani (tekstni) yaratadi. "Misboh" matni va uning asllarini qiyoslash orqali Al-Mutarriziyning arab grammatikasiga oid ta'riflar va tushunchalarni (masalan, ism, fe'l, omil va ma'mul ta'riflarini) qanday qilib yengillashtirgani va tizimli holatga keltirgani lingvistik argumentlar asosida tadqiq etildi.

Tadqiqotning ushbu metodologik asosi o'rta asrlar matnshunosligi va lingvodidaktikasida "muxtasar" (ixtisor qilingan darslik) yaratish metodining qanchalik yuksak akademik faoliyat bo'lganligini ob'yektiv va ilmiy jihatdan baholash imkonini beradi.

O'rta asrlar islom ta'lim tizimida asarlar yozish ko'pincha ma'lum bir pedagogik ehtiyojga asoslangan. Tekstologik izlanishlar shuni ko'rsatadiki, Al-Mutarriziy o'zining "Misboh fi an-nahv" asarini farzandi Jamoliddin Aliga arab tili qoidalarini oson, mantiqiy va tizimli ravishda o'rgatish maqsadida yozgan. Asarning matnshunoslik ahamiyati shundaki, u yozilganidan so'ng butun islom olamida talabalar va mudarrislar o'rtasida eng ommabop darslikka aylangan va uning qirqdan ortiq (ba'zi manbalarda ellikka yaqin) sharhlari hamda hoshiyalari yozilgan.

Jahon kutubxonalari fondlarini o'rganish natijasida asarning 30 dan ortiq nodir qo'lyozma nusxalari saqlanayotganligi aniqlangan. Ularning orasida Britaniya kutubxonasida saqlanayotgan (OR/5795/2 raqamli), hijriy 932-yilda Ja'far ibn Ali al-Hojji tomonidan ko'chirilgan qo'lyozma nusxa asarning eng ishonchli va saqlanish darajasi yuqori bo'lgan manbalaridan biri sanaladi. Asarga yozilgan sharhlar silsilasi ("Shuruh al-Misboh") orasida Tojiddin al-Isfaroyiniyning "Ad-Zav" (yoki "Al-Miftoh") kabi asarlari alohida ajralib turadi. Ushbu sharhlar "Misboh" asarining qisqa jumllariga keng ilmiy-falsafiy izohlar berish orqali arab tilshunosligi didaktikasiga ulkan hissa qo'shgan.

Tadqiqotning eng muhim natijalaridan biri shuni tasdiqlaydiki, "Misboh fi an-nahv" asari noldan, mustaqil ravishda yozilgan qoidalar to'plami emas, balki mumtoz matnshunoslikdagi yuksak "lisoniy ixtisor" (kompilyatsiya va qisqartirish) san'atining namunasidir. Al-Mutarriziy ushbu matnni shakllantirishda o'zidan oldin o'tgan yirik nahvshunos olim Abdulqohir al-Jurjoniyni uchta monumental asari – "Al-Avomil al-mi'a", "Al-Jumal" va "At-Tatimma" ni o'ziga nazariy asos qilib olgan.

Lisoniy ixtisor metodologiyasining asosiy xususiyati shundaki, Al-Mutarriziy al-Jurjoniyni matnlaridagi takrorlanuvchi izohlarni, talabalar uchun o'zlashtirish qiyin bo'lgan uzun munozaralarni va ixtilofli masalalarni olib tashlagan. Shu bilan birga, u arab tili sintaksisining asosiy negizini buzmaganda, uni aniq besh bobli (istilohlar, qiyosiy omillar, simoiy omillar, ma'naviy omillar va umumiy fasllar) muxtasar va mantiqiy qolipga tushira olgan.

Al-Jurjoniyni asarlari va "Misboh" asaridagi arabcha matnlarni bevosita qiyoslash (komparativ tahlil) Al-Mutarriziyning matniy transformatsiya mahoratini aniq ko'rsatib beradi. Bunga bir nechta lingvistik dalillarni keltirish mumkin:

Birinchi misol: "Kalom" (Tugallangan jumla) ta'rifi. Abdulqohir al-Jurjoniyni o'zining "Al-Jumal" asarida "kalom" va "jumla" tushunchalarini ta'riflashda bir qancha so'zlar va harflarning birikishini uzun misollar (Masalan: Zayd chiqdi, Ey Zayd) bilan tushuntiradi. Al-Mutarriziy esa ushbu uzun ta'rifdagi ortiqcha tafsilotlarni ixtisor qilib, matnni quyidagi o'ta qisqa va yodlashga qulay bo'lgan formulaga keltiradi: **فَاعِلٌ أَنَّهُ إِذَا أُنتَفَ مَاتَهَا** (Ilmiy tarjimai: "Bilingki, ulardan (so'zlardan) bir fe'l va bir ism yoxud ikki ism birlashib, (tugallangan) ma'no ifodalasa, u kalom va jumla deb nomlanadi").

Ikkinchi misol: "Fe'lni raf' (bosh kelishikda boshqarish) amali" ta'rifi. Al-Jurjoniyni "Al-Jumal" asarida fe'l o'zidan keyingi ismni qanday boshqarishini shunday yozadi: **فَاعِلٌ يَرْفَعُ أَسْمًا وَاحِدًا بِأَنَّهَا فَاعِلَةٌ إِذَا أُسْنِدَ إِلَيْهَا مَقْدَمًا عَلَيْهَا نَحْوُ: خَرَجَ زَيْدٌ، وَطَبَّ الْخَبْرُ، وَذَهَبَ الْقَوْمُ**. (Tarjimai: Har bir fe'l o'zidan oldin kelib, unga isnod qilingan bitta ismni uning foili (egasi) bo'lganligi sababli raf' qiladi. Masalan: Zayd chiqdi, Xabar yaxshi bo'ldi, Qavm ketdi). Al-Mutarriziy "Misboh"da bu qoidani deyarli aynan o'zlashtiradi, ammo lisoniy iqtisod (tejamkorlik) tamoyiliga ko'ra o'quvchini chalg'itmaslik uchun uchta misolning o'rniga bitta umumlashtiruvchi misol qoldiradi: **فَاعِلَةٌ يَرْفَعُ أَسْمًا وَاحِدًا بِأَنَّهَا فَاعِلَةٌ إِذَا أُسْنِدَ إِلَيْهَا مَقْدَمًا عَلَيْهِ نَحْوُ: فَعَلَ زَيْدٌ**.

Uchinchi misol: "Muzof" (Qaratqichli birikma) ta'rifi. Al-Jurjoniyni o'z asarida muzofga shunday ta'rif beradi: **كُلُّ أَسْمٍ أَضَافٍ إِلَى أَسْمٍ آخَرَ** (Boshqa ismga izofa qilingan har bir ism...). Al-Mutarriziy ham matnshunoslik nuqtai nazaridan bu qoidaning ilmiy arxitekturasi buzmaganda, aniq lisoniy ifodani o'z asariga ko'chiradi.

Ushbu qiyosiy-matniy tahlillar shuni isbotlaydiki, Al-Mutarriziyning "Misboh fi an-nahv" asari oddiy grammatik qoidalar majmuasi yoki ko'r-ko'rona qilingan ko'chirma emas. Aksincha, u murakkab grammatik bilimlarni yagona pedagogik va didaktik qolipga solgan yuksak lisoniy kompilyatsiya hamda arab filologiyasida matnni muxtasar qilishning mukammal namunasidir.

XULOSA. Xorazm filologiya maktabining yorqin vakili Abul Fath al-Mutarriziyning “Misboh fi an-nahv” asari ustida olib borilgan matnshunoslik, tekstologik va qiyosiy-strukturaviy tahlillar shuni ko‘rsatadiki, ushbu manba shunchaki o‘zidan oldingi asarlarning takrori yoki oddiy mexanik ko‘chirmasi emas, balki yuksak lisoniy did va o‘tkir pedagogik mahorat bilan ishlangan original didaktik asardir.

Birinchidan, Al-Mutarriziy o‘zining “lisoniy ixtisor” metodologiyasi orqali Abdulqohir al-Jurjoniyning uchta mustaqil asarini (“Al-Avomil al-mi’a”, “Al-Jumal” va “At-Tatimma”) yagona, mukammal va uzviy mantiqiy tizimga sola olgan. U talabalarni chalg‘ituvchi murakkab lingvistik ixtiloflar, cho‘ziq tafsilotlar va takroriy tushuntirishlardan voz kechib, til qoidalarini aniq, qisqa va qat’iy matematik qoliplarga tushirgan.

Ikkinchidan, asar yozilgan davridanoq o‘rta asrlar islom ta’lim tizimida asosiy darsliklardan biri sifatida qabul qilinishi va unga 40 dan ortiq sharhlar (“Shuruh al-Misboh”) bitilishi, jumladan, Tojiddin al-Isfaroyiniyning “Az-Zav” asari kabi yirik sharhlar yozilishi bu asarning naqadar dolzarb va ilmiy jihatdan pishiq ekanligini isbotlaydi. Asarning Britaniya kutubxonasi va boshqa xalqaro fondlarda saqlanayotgan qo‘lyozmalari (xususan, hijriy 932-yilga oid OR/5795/2 nusxasi) uning matniy barqarorligini va asrlar osha o‘z nufuzini yo‘qotmaganini ko‘rsatadi.

Tadqiqot xulosalari asosida quyidagi takliflar ilgari suriladi:

1. “Misboh fi an-nahv” asarining xalqaro fondlarda saqlanayotgan eng qadimiy va ishonchli qo‘lyozma nusxalari asosida uning to‘liq va tanqidiy akademik matnini (tahqiqini) o‘zbek tilida amalga oshirish va ilmiy muomalaga kiritish.
2. Al-Mutarriziy qo‘llagan “lisoniy ixtisor” (matni didaktik moslashtirish va qisqartirish) metodologiyasini zamonaviy arab tili darsliklari va o‘quv qo‘llanmalarini yaratish amaliyotiga tatbiq etish.
3. Asarga yozilgan “Al-Miftoh” kabi noyob sharhlarni alohida matnshunoslik va manbashunoslik tadqiqotlari obyekti sifatida o‘rganish.

FOYDALANILGAN MANBA VA ADABIYOTLAR

1. Abid, M. A. (2010). al-Misbāh fī al-Nahw by Nāsir al-Dīn al-Mutarrizī al-Nahwī (d. 610/1213): A critical edition of the text with the life history of the author [Doctoral dissertation, Durham University]. Durham E-Theses. <http://etheses.dur.ac.uk/238/>
2. Arpaçukuru, O. (2021). Mutarrizî’nin Arap Gramerine Dair el-Mişbâh fi ‘İlmi’n-Nahv Adlı Eserini İhtisar Yoluyla Telif Yöntemi. In M. Şimşek, A. Kariev, & Y. Koçyiğit (Eds.), Uluslararası Orta Asya’dan Anadolu’ya İslâmî İlimler Sempozyumu Bildirileri Kitabı (pp. 34-61). Karabük Üniversitesi Yayınları.
3. Çöğenli, M. S. (2006). Mutarrizî. In Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Vol. 31, pp. 375–377). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
4. Latipov, A. (2021). Arab tilida «Zaif» harfli fe’llarning ifodalanishi. Sharqshunoslik / Oriental Studies, (4), 70–80.

MODERN EDUCATIONAL SYSTEM AND INNOVATIVE TEACHING SOLUTIONS

5. Rakhmonov, A. K. (2022). Abul-Fath Burhan Al-Din Nasir Al-Mutarrizi – A Prominent Representative of the Medieval Eastern Scientific Heritage. *Oriental Journal of Philology*, 2, 549–560. <https://doi.org/10.37547/supsci-ojp-05-03-63>
6. Raxmonov, A. (2024). Mutarriziy va uning “Nahv risolasi”. In «Sharq tillari tadqiqi va ta’limi muammolari» respublika ilmiy-amaliy anjuman materiallari (pp. 211–214). Oriental universiteti.
7. Raxmonov, A. K. (2025). Nosir al-Mutarriziy merosida tarjima nazariyasi va didaktikasi: “Risalatun fin-nahv” asari va zamonaviy tarjima ta’limi integratsiyasi. *Science Time: Ilm Vaqti*, 131–135. <https://doi.org/10.5281/zenodo.18001731>
8. Yılmaz, A. (1999). Mutarrizi ve Misbah’ı. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (3), 461–469.

